

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર

લેખાંક-૨૪

‘અવર અનઅસર્ટન સેલ્ઝ’, ‘આપણી અનિશ્ચિત આપઓળખો’-નો કવિ: કેશવ મલિક

*

કેશવ મલિક (૧૯૨૪ -૨૦૧૪) આજીવન માત્ર અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય કવિ હતા. અંગ્રેજી ભાષાનો ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ સમજવો સહેલો નથી. ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રચલન ૧૮૩૦ના અરસામાં, ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના શાસનમાં નવી શાળાઓ થોડેક ઠેકાણે શરૂ થઈ એ સાથે થયું. ઈતિહાસના કાલક્રમે જોતાં, અનેક સહસ્રાબ્દો જેટલા દીર્ઘ (ધોળાવીરા, લોથલ, મોંએ જો દડોનો તબક્કો એને ઈ.પૂર્વે ૨૫૦૦થી ૫૦૦૦ સુધી લઈ જાય, વૈદિક સંસ્કૃતિનો આરંભ ઈ.પૂર્વે ૧૫૦૦ના અરસામાં ઘણા વિદ્વાનો ગણે છે) સમયપટમાં અંગ્રેજી ભાષાના ભારતમાં પ્રચલનના સૈકા કેટલા? એટલે જેને ‘ભાષાગત સ્મૃતિ’ કહીએ એવી સ્મૃતિ અંગ્રેજી ભાષામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અંગે સાવ છીછરી ગણાય. અલબત્ત, લેખકની નિજી સ્મૃતિ અનેક સરવાણીઓ દ્વારા પોષાતી હોય, પણ જેને ‘ભાષાગત સ્મૃતિ; અને ‘લેખનની સમૃદ્ધિ’ કહીએ એ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા ભારતીય લેખકને અલ્પ પ્રમાણમાં મળે. અલબત્ત, અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખકને ગુજરાતી કે બંગાળી આદિ ભાષાઓમાં લખતા લેખક કરતાં ઘણો વધારે વ્યાપક વાચકવર્ગ (વિદેશમાં અને સ્વદેશમાં પણ) મળે. ભારતીય લેખક અંગ્રેજીમાં સાહિત્યરચના કરે અથવા પોતાની રચનાઓના અંગ્રેજી અનુવાદ કરે-કરાવે, તો એને વધારે વ્યાપક વાચકવર્ગ મળે, એ લાભ ખરો.

લાભ અને હિસાબની આ હકીકતના સંદર્ભે કેશવ મલિકની કવિતાનું એક વિલક્ષણ સ્વરૂપ પ્રગટ થતું દેખાય છે. કેશવ મલિક દિલ્લીમાં રહેતા હતા, રાજધાનીના એક મહત્વના અને પ્રભાવશાળી કુટુંબના સભ્ય હતા, અંગ્રેજી જેવી ‘ગ્લોબલ’ ભાષામાં લખતા, સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્લીના સામયિક ‘ઈન્ડિયન લિટરેચર’ના દશકો સુધી સંપાદક રહ્યા, મોટા સર્ક્યુલેશનવાળાં અંગ્રેજી દૈનિકોમાં નવા અને નીવડેલા અને વિખ્યાત ચિત્રકારોનાં પ્રદર્શનોનાં રિવ્યુ લખતા હતા – એ બધે હિસાબે એ જેટલા લાભાન્વિત, બહુ પોંખાયેલા, (કે બહુ વેચાયેલા) લેખક હોય, એવા એ જરીકે નહોતા. એ અંગ્રેજીમાં

લખતા હતા પણ ભારતીય અંગ્રેજી સાહિત્યનું પોતાનું જે એક મોટું અમેરિકી-યુરોપીય (અને સાહેબશાહી ભારતીય) બજાર છે, એમાં ખપે એવો માલ પોતાની કલમે કાઢવાની વાત તરફ એ જીવનના અંત સુધી ન વળ્યા. સાહિત્યમાં નફાનો ધંધો કરવા તરફ એમનું મન ઢળ્યું જ નહીં. કેશવ મલિક તો પોતાની એક અંગત અંગ્રેજીમાં એક અંગત દુનિયાને પોતાની કવિતામાં આજીવન આલેખતા રહ્યા, ઝાઝું માનપાન કે ધન મેળવવામાં પડ્યા વગર. (એ જોતાં મને એ પણ સમજાયું કે ગુજરાતી, બંગાળી વગેરે ભાષામાં લખતા સાહિત્યકાર લેખકો પણ પોતપોતાની ભાષા સાથે એવો ‘નફાકારક’ સમ્બન્ધ રાખે, એવા બેસુમાર દાખલા દરેક ભાષામાં છે. વેપાર ભલે ‘ગ્લોબલ’ ન હો, ‘લોકલ’ હો, પણ વાડમય વાણિજ્યનો વેપાર તો ભારતીય ભાષાઓમાં, અને ‘દેશી’ ‘બોલીઓ’નો પણોપયોગ કરતા લેખકો પણ કરી શકે છે, બલ્કે મોટે પાયે કરે છે. અખાએ સંસ્કૃત ભાષાના એવા દુરુપયોગ વિશે, પણોપયોગ વિશે લખ્યું હતું: ‘વ્યાસ વેશ્યાની એક જ પેર / વિદ્યા-બેટી ઉછેરી ઘેર’! એવી આજની ભારતીય સાહિત્યની ભાષા-પરિસ્થિતિમાં કેશવ મલિક અંગ્રેજી જેવી ‘કમાઉ’ ભાષામાં લખતા હોવા છતાં, સાચા સર્જક-સંયમ-પૂર્વક, પોતાની કાવ્યબાનીરૂપી કન્યકાને ‘ખોટા ધંધા’માં ધકેલવાનો વિચારે કર્યા વિના પોતે નાણાં અને નામનાની ખોટ સહી શક્યા, એ આ સમયની એક મૂલ્યવાન સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. કલા-સંયમપૂર્વક એવો નાણાં-નામનાની ખોટનો હિસાબ એ પોતાને ચોપડે રાખી શકતા હતા, અને કાવ્યપોથીઓમાં, એટલે જ મારું ધ્યાન એમની કવિતા તરફ વધારે દોરાયું.

અહીં મુખ્ય વાત તો કેશવ મલિકની કાવ્યપોથીઓની છે. મૂળે વાત એ છે કે કેશવ લાંબા હાથવાળી અંગ્રેજી ભાષામાં લખતા, તે છતાં એ ભાષાનો ઉપયોગ કશુંક ઝડપવા માટે નહોતા કરતા, પણ કશુંક જતું કરવા માટે કરતા હતા, બલ્કે ઢગલે જામેલા બધાને વહેતું કરવા માટે કેશવ કાવ્યબાનીનો વિલક્ષણ વિનિયોગ કરતા હતા. એમને માટે અંગ્રેજી ભાષા આઘે આઘે જઈ બધું (નાણાં, નામના વગેરે) ઉશેટીને પોતાને આંગણે લાવવાનું ઓજાર નહોતી. બલ્કે, પોતાને આંગણે જે જમા થઈ ગયું હોય, સ્થગિત, એને ભાષાનો એક હડદોલો દઈને આઘે આઘે વહેતું કરવાનું સાધન હતી.

એક ઉત્કટ છતાં લાઘવયુક્ત રચનામાં આ કવિ કહે છે:

‘નદી, ઓ નાથ્યા વિનાની નદી,
એક સપાટે લઈ જા અમને સાગર સુધી...’

-- કાવ્યબાનીની નદીની વાત છે. એપણાઓ સંતોષતાં ફળદ્રુપ કાંપ લાવવાની વિનવણી આ કવિ પોતાની કાવ્યબાનીને નથી કરતા. વ્યાપકતાના એક અનામ સમુદ્રમાં તું મારો લોપ કરાવી આપ, એવી વિનવણી આ કવિ પોતાની ‘નદી’ને, વાણીને કરે છે.

*

એ જ વાત એમણે એક બીજી નાનકડી કવિતામાંયે એવી જ સાવ સહજ રીતે કરી

છે. થોડી વિગતે જોઈએ. રચના માણસના બે ‘હાથ’ વિશે છે. કવિ પોતાના હાથને વિનવે છે: ‘રિલેક્સ, હેન્ડ્ઝ; હેન્ડ્ઝ ઓવરલી ટેક્સ!’ ‘હાથ હાથ, જરા રિલેક્સ થાઓ, ભા! કામના ભારે બોજા તળે મુકાયલા હાથ!’ પછી ધીમેકથી ઉમેરે છે: ‘લૂઝન હોલ્ડ.’ ‘પકડ ઢીલી કરો તમારી.’ તેર પંક્તિઓની આ રચનાની પહેલી જ પંક્તિને છેડે આવતા બે શબ્દો, ‘ઓવરલી ટેક્સ્ટ્સ’ વાંચ્યા? એમાંનો પેલો અનેકાર્થ શબ્દ ‘ટેક્સ્ટ્સ’ સાંભળ્યો?! -- ‘ટેક્સ’ એટલે કરવેરા, આર્થિક કે અન્ય બોજો. અને ‘ટેક્સ્ટ’ એટલે ‘પાઠ’, લખાણ, લખેલી કે બોલેલી કૃતિ !) હાથ દુન્યવી કામના ભારે બોજા નીચે તંગ થઈ ગયો છે, એ તો ખરું જ, પણ એ હાથ અતિલેખન પણ કર્યા કરે છે, ‘ઓવરલી ટેક્સ્ટ્સ’ છે! શબ્દના ઉપયોગમાં કેવો કરકસરિયો આ કવિ છે! આગલી પંક્તિ હાથને સૂચવે છે: ‘પકડ ઢીલી કરો તમારી’, કલમ પરની પકડ, હવે ટાઈપ રાઈટર કે કમ્પ્યુટરના કી બોર્ડ પરની પકડ. (કેશવ પોતાના નાનકડા મેન્યુઅલ ટાઈપ રાઈટર પર કાવ્યો સીધાં જ ટાઈપ કરતા. પછી પેનથી અવિરત સુધારા કર્યા કરતા. એનો હું વર્ષો સુધી સસ્મિત સાક્ષી રહ્યો છું !) લેખનને, ભાષાને પોતાની મુઠ્ઠી ખોલી નાખવાનું વીનવી વીનવીને કહે છે ને પછી ઉમેરે છે: ‘લેટ ગો, સિટ બેક, લુક વેલ / અપોન ધ ટાઈડ્ઝ ટર્નિંગ એન્ડ રિટર્નિંગ.’ ‘છોડો બધું, બેસો નિરાંતે, જુઓ બરાબર / ઓટ-ભરતી, ભરતી-ઓટમાં આ દરિયાની આવન-જાવન.’ છેલ્લે: ‘હાથ, એકમેકમાં મસળાતા હાથ, તમારા છૂપા ભયોને હવે વિદાય આપો.’ માણસના લાંબી પહોંચવાળા હાથોએ, લેખકની જગતભરના ઘરાક-વાચકો સુધી પહોંચતી ‘ગ્લોબલ લેન્વેજ’, બલ્કે ‘લેન્વેજ ઓફ કોમર્સે’ (એ હિંદી, ઉર્દૂ, તમિળ, મલયાળી, બંગાળી, ગુજરાતી કોઈ પણ હોય) કેટલું બધું ઉસેટીને ઘરઆંગણે ભેગું કર્યું છે. ‘રખેને એ ગુમાવી બેસું!’ એવા ભયથી નવી બેસ્ટ સેલર લખવા ‘બે હાથ’ એકેબીજાને મસળે છે. એમને જરા શાંત કરી આ કવિ એમને કહે છે: ‘તમારા છૂપા ભયોને હવે વિદાય આપો / સ્નેહને કેવળ સ્નેહથી આવકારો.’ (‘ગ્રીટિંગ લવ ઓન્લી વિથ લવ’).

તેરમી અને છેલ્લી પંક્તિમાં કેશવ મલિક બસ એક કલ્પન આલેખી લે છે: ‘સ્પ્રિન્ગ પોલન ફોલિન્ગ ઓન એન ઓપન પામ’, ‘વસંતની પરાગરજ પડે છે એક ખુલ્લી હથેળી પર.’ – આનું શું વિવેચન? આ પંક્તિમાં તો વાચન એ જ આસ્વાદ.

*

ભારતીય લેખક માટે, તે યે આ એકવીસમી સદીના સાચા લેખક માટે, અંગ્રેજી (કે કોઈ પણ) ભાષામાં લખવું એટલે એ ભાષાની પણ પ્રવીણતાને, એની નાણું અને નામના રળાવી આપવાની ફાવટને વશ ન થવું, લેખકની કલમ પર એ ફાવટને પકડ જમાવતાં અટકાવવી. અને એ ભાષા પાસે પોતાની મુઠ્ઠી ખોલાવવાનું, હથેળી ખુલ્લી કરાવવાનું કવિકર્મ સિદ્ધ કરવું. આજે એ કામ મુશ્કેલ બનતું ગયું છે. મહદંશ લેખકો (બધી ભાષામાં) એ કામ કરવા ઈચ્છતા પણ નથી. હોંસે હોંસે પોતાની રચનાઓ લઈ કોઈ ઠાકોરના, કોઈ શેઠિયાના, બાપુના મીણાબજારમાં પહોંચે છે. અંગ્રેજી ભાષા પાસે ‘રોયલ્ટી’ અને

‘રિનોન’નાં, પૈસા અને પ્રસિદ્ધિના મુઠ્ઠા ભરાવવાનું કામ તો આજકાલ દેશભરના લિટરેચરમાં, આધુનિક મીણાબજારોમાં મહાલતા અનેક ‘ઇન્ડિયન રાઇન્ટિંગ ઇન ઇન્લિશ’-ના મહાનુભાવ લેખકો (અને લાગ આવે ને નંબર લાગે તો બીજી ભાષાઓના લેખકો) કરાવ્યા જ કરે છે. પણ કવિ કેશવ મલિક (એ પૂર્વ એ. કે. રામાનુજન, નિસ્સીમ ઈઝેકિયેલ, કેકી દારૂવાલા જેવા કવિઓ) એ ભાષાની મુઠ્ઠી ખોલાવવાનું વિકટ કવિકર્મ કરાવી શક્યા છે. અને એની હથેળીમાં પોતાની વાસંતી સર્જકતાની પરાગરજ પાથરવાનું.

*

‘ધ કલેક્ટેડ પોએમ્સ ઓફ કેશવ મલિક’ (૨૦૧૮) (સં. ઉષા મલિક – મૂળ કાશ્મીરી, નવસારી વિસ્તારમાં ઊછરેલાં સન્નારી, વિદુષી, નૃત્યાંગના, કેશવ મલિકનાં પત્ની)ના ગ્રંથ ૧માં મૂકેલા નિબંધ, ‘અ કન્સેપ્ટ ઓફ પોએટ્રી’-માં કેશવ લખે છે : ‘ટુ વાઈડન વન્સ પોએટિક વિઝન ઈઝ ટુ લૂઝન વન્સ હોલ્ડ ઓફ ધ પ્રેઝન્ટ કમ્પલિવ ઓર ઇન્સ્ટિટ્યુટિવ મોમેન્ટ, ધેટ ઓનગોઈન્ગ, એક્સપાન્ડિન્ગ, સેલ્ફ-પર્ફેચ્યુએટિન્ગ એમ્પાયર ઓફ ધ ઇન્ડિવિડ્યુઅલ સેલ્ફ એન્ડ ટુ બી હેપી વિથ મીઅર ઇમેજિનેટિવ અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ ઓફ લાઈફ એન્ડ ટાઈમ.’ કવિ પોતાનું કવિ-દર્શન વિશાળતર કરવા શું કરી શકે ? પોતાની પકડ ઢીલી કરી શકે ! શેના પરની પકડ ? વર્તમાનની બંધનકારી અને સ્વભાવદત્ત વિપળ પરની પકડ. એ જ પકડ વૈયક્તિક સ્વ-ભાવના સામ્રાજ્ય પરની પકડ છે. વ્યક્તિ એ એક વિપળને અને પોતાની અન્યથી અલગ એવી જાતના મોટા રજવાડાને વળગી પડે છે. એ રજવાડું ફેલાતું જ જાય છે, એ પોતાને નિરંતર જાળવતું, જાતને અમરપટો લખી આપતું રજવાડું છે. કવિ કહે છે કે એના પરની પોતાની પકડ ઢીલી કર્યા સિવાય કવિ પોતાનું કવિ-દર્શન વિશાળતર ન કરી શકે. કવિતાની શાશ્વતી, કવિતાની વ્યાપ્તિ અલગ જ પ્રકારની છે.

*

બોલીમાં વયણ બોલતો કોઈ ભગત કવિ, અવહકમાં દોહા લખતો કોઈ જોગી કહે એવી વાત કેશવ મલિક અંગ્રેજી ભાષા પાસે કહેવડાવે છે. કવિતામાં અને કવિતા વિશેના નિબંધમાં, બન્નેમાં બોલાવડાવે છે. એટલે એ અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખકોમાં કેશવ અનોખા છે. વૈશ્વિક વાણિજ્ય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યસત્તાઓના બેવડા બળવાળી, ઘમંડને હદે પહોંચતા આત્મગૌરવવાળી, અનેક ભાષાઓ ઉપર, અનેક સંસ્કૃતિઓ ઉપર, અનેક સાહિત્યો ઉપર, બલ્કે અનેક ‘ભાષા-સ્મૃતિઓ’ ઉપર પોતાની મોટી અને મજબૂત મુઠ્ઠીની પકડ જમાવતી જતી, ‘સેલ્ફ-પર્ફેચ્યુએટિન્ગ’ એવી અંગ્રેજી (હવે અમેરિકી-ભારતીય-અંગ્રેજી) ભાષા પાસે કેશવ મલિક કઢાવે છે એવું કામ કઢાવવું એ કે જે તે કામ નથી. એવું કવિકર્મ કરી બતાવનાર આ કવિનાં ચાર કાવ્યો, એમાંનાં એકને કેન્દ્રમાં રાખીને, આ સંદર્ભે જોવા જેવાં છે. એ છે એમનાં ‘પેરટ’, ‘પપ’, ‘પિજ્યન’ અને ‘નંદી’ એવાં સાદાં, એક શબ્દનાં શીર્ષકોવાળાં નાનાં (પણ ધ્વનને વિશાળ) કાવ્યો.

*

શુક (પેરટ)

એ ક્યારનો કળી ચૂક્યો છે
કે એ મારો કેટલો પ્યારો છે,
એટલે તો આ પોપટ, પોતાનાં રૂડાં પીંછાં ફફડાવતોક
મારા ખત્મા ઉફર બેસવા ઊતરી આવે છે.
એ મુલક પરનો પોતાનો માલિકીહક
એને બરાબર માલૂમ છે.
હા, આ પોપટ સાચો છે : એ મને બહુ પ્યારો છે.

આ પોપટે તો પોતાનો માળો બાંધ્યો છે
મારા લાકડાના કબાટમાં.
જોકે ત્યાં એ, કોક ગલૂડિયા જેવો,
મારા ઘરમાં પહેરવાનાં કપડાંમાં આમતેમ આળોટે,
એનો મને વાંધોયે નથી.

ઊડતોક આવીને
એ મારી ખુરસીના હાથા ઉપર અડિંગો જમાવે,
એ મને ગમે છે.
પાસે પડેલાં મારાં કામનાં કાગળિયાં
થોડાં રફેદફે કરે, તો એમાં વાંધો નહીં.

શુક !
તમે મન ફાવે ત્યાં તું વાસો કર,
મારી તપાસ લે ઝીણી, તું ચાહે ત્યાંથી, કે નજીકથી,
તારી પેલી મોટી ખુલ્લી આંખો વડે.

હા, ચાહે ક્યાંય પણ જાઉં હું, ગમે ત્યાં,
મને પોપટ સંભળાય છે,
ઉનાળાઓની આરપાર, શિયાળાઓના સીમાડા સુધી.

- આવતે અંકે આ અનોખી રચનાનું, કેશવ મલિકની બીજી ત્રણ, ઉપર નોંધેલી,
રચનાઓના સંદર્ભે, નિકટ વાચન અને વ્યાપક સંદર્ભન કરીશું.

સમા, ૨૯ ફેબ્રુઆરી.

*

તો, 'વાઝમય' અને 'સાહિત્ય' વચ્ચે ભેદ શો ? સહુ વાચક પોતપોતાની રીતે એ
ભેદ પારખે. મને એવું લાગે છે કે વિત્તેષણાથી કે લોકેષણાથી વાણીનો ઉપયોગ કરનારને,
એની પશ્ચકુશળતાને કારણે 'વાઝમયકાર' કે 'વાગ્-ગેયકાર' ભલે ગણીએ, પણ એને

‘સાહિત્યકાર’, ‘કવિ’ કે ‘સર્જક’ ગણી ન શકાય. વાત જરા ભારે માંચલી થઈ ગઈ, નહીં, પ્રિય વાચક? મુદ્દો એટલો જ કે પોતાની વાણી-કુશળતાને, ભાષા વાપરવાની પોતાની આવડતને જો કોઈ માણસ પૈસા કે નામના કમાવવાનું સાધન બનાવી દે તો એને હું તો ‘કવિ’ કે ‘સર્જક’ ન માનું. ‘નવલકથાકાર’ પણ નહીં, ગમે તેવો ‘બેસ્ટ સેલર’ હોય તો પણ. એ શબ્દ જ કહી દે છે : એ ‘સેલર’ છે, ‘બેસ્ટ’ હોય તો પણ, સાહિત્યનો ‘સર્જક’ નથી.

અંગ્રેજીમાં લખતા અનેક ભારતીય લેખકો (જન્મે ભારતીય કે ભારતીય મૂળના વિદેશસ્થિત લેખકો) પોતાની કૃતિઓ (ખાસ તો નવલકથાઓ અને સંસ્કૃતિમીમાંસા કરતાં પુસ્તકો)-ની સામગ્રી, સંવેદન, સમજણ અને આલેખન ચારેનું ચયન એ રીતે કરતા જણાય છે જેથી એમના વિદેશસ્થિત બહોળા વાચકવર્ગની અને વિદેશી વિશ્વવિદ્યાલયો આદિના સત્તાધારીઓની અપેક્ષાઓ સુપેરે સંતોષાય. હેં? સોરી : મુદ્દો એટલો જ કે આવા અંગ્રેજીમાં જ લખતા ભારતીય લેખકો પરદેશોમાં (અને દેશના અમુક વર્ગમાં) ધૂમ વેચાય ને પરદેશી (અને અહીંની અમુક) યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસક્રમોમાં દાખલ કરાય એવી ચોપડીઓ લખતા પકડાય છે. - ‘ભારતીય અંગ્રેજી ગ્રંથકાર વિકેતાઓ’ ન હોય, એવા કેટલાક ‘અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખકો છે. એમાંના બેનો ઉલ્લેખ કરું : એક, અમિતાવ ઘોષ જેવા જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી સન્માનિત (એમણે એવા જ વિખ્યાત ‘કોમનવેલ્થ રાઈટર્સ પ્રાઈઝ’ (૧૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું)-નો એવું કહીને અસ્વીકાર કર્યો હતો કે કોમનવેલ્થ, સહિયારી સંપદા જેમાં અનેક રાષ્ટ્રોમાં ન્યાયી રીતે વહેંચાતી હોય એવું કોઈ સંગઠન વાસ્તવમાં છે નહીં, તો એક લેખક એ નામનું ઈનામ કઈ રીતે સ્વીકારે ?)

ત્રીજો અવાજ, પણ ભારતીય નીલમણિ કૂકન, પુ. શિ. રેગે, શંખો ઘોષ અને કેશવ મલિકની કવિતા અંગે થોડુંક; સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર.

હવેના થોડાક લેખોમાં સાંપ્રત ભારતીય કવિતાના એક વિરલ સૂરને સાધતી, પોતપોતાની રીતે એ સૂર સાધતી કેટલીક કૃતિઓની વાત માંડવી છે. મરાઠી કવિ પુ. શિ. રેગે, બંગાળી કવિ શંખો ઘોષ, ભારતીય-આંગલ કવિ કેશવ મલિક અને, આ લેખ જેમને વિશે છે એ અસમિયા કવિ નીલમણિ કૂકનની વિરલ-સુંદર કાવ્યરચનાઓની વાત.

કેવળ યૌવનસુલભ ભાવોની નાજુક-ઉત્કટ અભિવ્યક્તિ કરતી કવિતા કોને ન ગમે? એવી મંજુલ-સ્વર ગીત-ગઝલ-કન્યકાઓની કેડે રમ્ય અનુભૂતિની નાનકડી ગાગરો શોભે, વધારે ‘વજનદાર’ અનુભવો ત્યાં ન મુકાય. સામે છેડે, સામાજિક અન્યાયો સામે ઝઝૂમતી પ્રતિબદ્ધ કવિતા જો વિધાનો, ચિત્કારો, સૂત્રો-સ્લોગનોના ઊંચકાયેલા અવાજે વાત કરતી હોય, ત્યાં અભિધાનું કામ, વ્યંજનાનું નહીં. કાવ્યાર્થ અભિધાનો જ ‘દીર્ઘ દીર્ઘતર વ્યાપાર’ છે, એવા ધ્વનિ-વિરોધી કાવ્ય-વિચારની નોંધ સ્વયં ‘ધ્વન્યાલોક-લોચન’માં લેવાઈ છે. ગીતના મંજુલ સ્વર અને પ્રતિબદ્ધ કવિતાના ઊંચકાયેલા અવાજ

વચ્ચે, બલ્કે એ બેથી અલગ એવો કવિતાનો 'ત્રીજો સૂર' જે રેગે આદિમાં સાંભળાય છે, એને ટી. એસ. એલિયટે ચીંધેલા 'થર્ડ વોઈસ ઓફ પોએટ્રી' એટલે કે 'ડ્રામેટિક વોઈસ' સાથે સમરૂપ ગણવાની ભૂલ ઘોષ આદિ કવિઓની કવિતા કરવા નહીં દે. અહીં જેને સાંભળવા આપણે ચાહીએ છીએ એ તો ભારતીય કવિતાનો પોતાનો, અલગ પ્રકારનો 'ત્રીજો સૂર' છે. કઈ રીતે એ આ લેખોમાં હવે સાંભળીશું, ઓળખીશું અને માણીશું.

વાતોથી શું વળે ? નીલમણિ કૂકનની આ રચનાનો સૂર સાંભળો :

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસિદ્ધિસ્થાન	: અમદાવાદ
૨. પ્રસિદ્ધિગાળો	: માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક	: કીર્તિદા શાહ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૪. તંત્રી	: યોગેશ જોષી
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૫. માલિકી ધરાવનાર	: (૧) શ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ (૨) શ્રી મધુકર પારેખ
કુલ થાપણના એક	(૩) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી (૪) શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
ટકાથી વધારે	(૫) શ્રી પાવન બકેરી (૬) શ્રી રૂપલ મહેતા
રોકનાર ભાગીદાર શેર	(૭) રાજીવ લાલભાઈ
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં	
નામ-સરનામાં	